

חנה יעוז-קסט

בין חילון למיסטיקה

גישה מקוטבת לנושא השואה ב'שירה' וב'הסימן'

שתי תפיסות באות לידי ביטוי ביצירת עגנון בנושא השואה: האחת – תפיסה יהדותית-ריאליסטית, שהיא בעיקרה חילונית, וניתן להדגימה על-פי הרומן 'שירה'¹, והשנייה תפיסה יהדותית-מיסטית, המושתתת על תפיסה דתית ועל גישתו של היהודי המאמין, וביטויה העיקרי מצוי בסיפור "הסימן"². ניתן לאמר, כי שתי תפיסות אלו משתקפות הן בדרכי-העיצוב, והן בהצגת העמידה נוכח השואה מנקודת-הראות של היוצר והיצירה.

מבחינה היסטורית – אין ספק כי עגנון רואה בשואה פרק נוסף בגורל הדמים של יהדות אירופה. הוא משווה את קורות היהודים בשתי מלחמות-העולם, ורואה בהן רצף אחד: "מי שלא נספה בפורענות הראשונה נספה בפורענות שניה. בפורענות ראשונה נשתירו מקצת מישראל, בפורענות אחרונה לא נשתיר אדם מישראל" ('עיר ומלואה', עמ' 712). למעשה, ניתן להסמך תפיסה זו לגישתו של א"צ גרינברג שטען, כי "רציפות הגורל האיום של האומה, ששום מקרה אסון אצלה אינו מקרה אסון בזמן גרידא, אלא חלק דמי ממהלך האסון בכל ההקף מאז חורבן טיטוס ועד היטלר וגוייו באירופה" (ראה דבריו של אצ"ג בעת קבלת פרס ביאליק תשט"ו). ואכן, אצ"ג ועגנון כאחת רואים במלחמת-העולם הראשונה דגם מבשר של "כרת גלויות", אולם בעוד אצ"ג נצמד לאורך כל יצירתו לנקודת-תצפית אחת לגבי הגורל היהודי וביטויו במלחמת-העולם השנייה, הרי עגנון מעלה בספריו מספר הבטים.

337

התפיסה הריאליסטית-החילונית ביצירותיו של עגנון שונה מן התפיסה היהדותית-מיסטית, וכן שונה הצגת ההבט של היישוב היהודי בשנות ה-30, מן הדרך בה נמסרות התגובות של בתר-שואה. יתירה מזאת, כדרכו של פרוזאיקון – עגנון מעביר את המסר באמצעות דמויות בדיוניות. התפיסה היהדותית-חילונית מיוצגת ב'שירה' באמצעות הדמות של מנפרד הרבסט, המייצג את התפיסות והגישות של רוב היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות ה-30 נוכח התהדקות טבעת החנק סביב היישוב היהודי במרכז-אירופה. "כל אותה הפורענות שבאה על אחיו בגרמניא לא בלבלה את סדריו של דוקטור הרבסט. לא אומר שתצלום של דוקומנט ביזנטיני או מציאת מנהג קטן שהיה בבזנטיניון חשובים בעיניו מענייני אחיו, מכל מקום מרובים היו מחשבותיו על ביזנטיניון ממחשבותיו על ישראל. ודאי דוה לבו על קרוביו ועל מודעיו ועל אנשי

המדע שנדחו מקתדרותיהם, אבל מערכי לבו לא שינו את שרעפיהם" ('שירה', עמ' 284). בעוד הנריאטה, אשתו, טורחת קשות על השגת סרטיפיקטים ועל אירוח פליטים — הוא עצמו אינו משנה מארחו ורבעו. "משהתחילו פליטי אשכנז עולים ובאים ובהם כמה ממיודעיו קירב אותם הרבסט כפי כחו, כל כמה שלא הפסיקו אותו מסדרי ימיו, שבסדר המסודר תלוי — כל דבר שאדם מוציא מתחת ידיו. הפרש גדול בין עבודה שנעשת לסירוגין ובין עבודה שנעשת בלא הפסק" (שם, עמ' 283).

הטיפול של עגנון בנושא השואה ברומאן 'שירה' הוא אגדי למדי. לעתים נדמה, כי טיפולו בנושא היהודי-ערבי בספר שלפנינו הוא דומיננטי ומשמעותי הרבה יותר. מתוך 540 עמוד ברומאן נזכרו ענייני יהדות-אירופה והשואה ב-11 מקומות בלבד, מחציתם בענייני "צרטיפיקטים", וכל השאר מוקדש להצגת בעיותיהם של עולים, המשמשים כגיבורי שוליים בספר, כדוגמת ד"ר קרויטמאיר (עמ' 294) או אניטה בריק (עמ' 294) וכן גורלם של ספרים שנידונו לשריפה בגרמניה, ורק בשני מקומות קיימת התייחסות קצרה לעמדתו של ד"ר הרבסט. דומה, התייחסות זו משקפת היטב את הביקורת הריאליסטית של ש"י עגנון לגבי היישוב היהודי בארץ-ישראל ותגובותיו למשמע דברים על גורל יהדות גרמניה בשנות ה-30. יתר-על-כן, העקרות היצירתית בה לקה הרבסט, שלא הצליח לעבוד משלב "איסוף הפתקאות" לשלב המכריע של כתיבת הספר, וכן בחירת הנושא: "קבורת העניים בביונטיון", שהוא נושא מחקרי הריג ורחוק מכל הבט יהודי (ואולי לפנינו רמז אירוני בדבר "עניי עירך קודמים"!) — כל אלו משתלבים היטב עם הדגשת האגוצנטריות של הדמות הבידיונית, ומדגישים את ההבט המפוקח של עגנון.

בסיפור "הסימן", שנוסחו הראשון התפרסם בשנת 1944³ — דמות המספר מאמצת לה את התפיסה היהודית-מסורתית: הן על-ידי התנהגותו של המספר בחג השבועות (הסיטואציה המזמנת המרכזית של הסיפור), הן בביתו והן בבית-הכנסת. המספר, נאמר לנו, גר בירושלים בבית שבנה לו אחר פרעות תרפ"ט (עגנון מדגיש שגימטריה שלה נצח ישראל) ונדע לו על חורבן עירו ביום שחל בו ערב שבועות. הקינה על העיר ואנשיה משתלבת בהכנות לחג, בסעודה התגיגית, ובהליכה הלילית לבית-הכנסת המצוי בלבה של שכונה יהודית מבודדת בירושלים. הוא ניצב כנגד נרות נשמה המייצגים עבורו שישה מליון יהודים. "שישה מליון יהודים שהרגו בנו הגויים עשו שליש מישראל נפטרים, שני שליש יתומים ואין לך אדם מישראל שאין לו כמה מניינים נפטרים, מאירים להם נרות הנשמה כולם כאחד, ואורם שווה ואין הפרש בין נר לנשמת אדם שמיצה את שנותיו ובין נר לנשמת אדם שנהרג. בשמים מבהינים בין נשמה לנשמה" ("הסימן", 'עיר ומלוואה', עמ' 708). ההתבוננות בנרות מעלה את השאלה של עם ישראל כעם סגולה, עם בחירה, לנוכח ההשמדה. "מהשבה גדולה היתה לו לחי עולמים, שבתו בנו מכל העמים, ונתן לנו תורת חיים, מכל מקום קצת קשה, שברא כנגדנו מיני בני אדם, שנוטלים ממנו את חיינו כשביל שאנו שומרים על תורתנו" (שם, שם).

הקשר שואה — בחירה — גאולה הוא קשר מיסטי, אולם סתם עגנון ולא פירש, כיצד מתיישבת ראיית עם ישראל כעם בחירה עם גורלו בשואה, ומה הקשר, לדעתו, בין שואה וגאולה. יחד עם זאת, תשובה חלקית בכיוון ריאליסטי למדי מעלה עגנון באמצעות הצגת פרשנות לפסוק: 'ה' עוז לעמו יתן, ה' יברך עמו בשלום" (שם, עמ' 712) — "לא אמרו אלא כנגד הדור הזה, קודם שיברך ה' עמו בשלום, יתן עוז לעמו עד שיתיראו הגויים

מהם, ולא יעשו עוד מלחמה מיראתם אותם" (שם, שם). וכן הוא אומר במקום אחר בראשית הסיפור: "א"י נתנה בנו כוח לעמוד על נפשנו" (שם, עמ' 695). זמן הדברים עולה רמז משמעותי לתפיסת מדינת ישראל כתשובה לשואה — שכן היכן קודם-לכן בימי הגלות האחרונה "נתייראו הגויים מהם ולא יעשו עוד מלחמה מיראתם אותם"? כנגד סימני השאלה הגלויים והסמויים שמציב עגנון בחלק מיצירותיו בנושא הגורל היהודי והשואה — עולה בסיפור "הסימן" תשובה אחת מובהקת ואופיינית: תפקידו של היוצר היהודי נוכח הטראומה. בשלב הראשון — מטיל עגנון על המספר להחיות באמצעות הכוח המדמה את העולם היהודי שחרב. בסיפור "הסימן" המספר מעלה בדמיונו את בית-המדרש והיושבים בו ובתי-כנסיות והיושבים בהם, וזאת על רקע העלאת מקצת מעשי יום טוב של שבועות: "עמדתי כאיש נדהם והבטתי באנשי עירי, ואף הם הביטו בי, ולא נראה שמץ תוכחה בעיניהם עלי, אבל עצובים היו עצבות גדולה ואיומה, חוץ מזקן אחד שכמו חיוך היה תלוי על שפתיו ודומה היה לי שאמר — אדובר גשפרינגן — פירושו קפצנו ועברנו את עולם היגונות" (עגנון משבץ כאן סיפור לוואי על צדיק ששמע כי מגיד אחד אמר כך לפני צאת נשמתו). אולם ההנצחה באמצעות הכוח המדמה אין בה די. הזכרון ייתם עם הדור הזוכר, ולפיכך הפתרון הריאליסטי-פסיכולוגי אין בו די, ועגנון מציב בסיפור "הסימן" את השלב הגבוה יותר — הנצחה באמצעות מעשה היצירה — והיא תשובתו של היוצר לשואה. עגנון מזמן אל המספר בחצות ליל שבועות את דמותו של ר' שלמה אבן-גבירול ובשיאה של סצינת הפגישה בבית-הכנסת נוצרת סיטואציה אי-ריאלית: "הטיתי אזני ושמעתי שדיבר בשיר שכל שורה שבו מתחלת באות אחת מאותיות שם עירי, וידעתי שסימן עשה לו המשורר לעירי, בשיר שעשה לה בחרוזים שקולים ונאים בלשון הקודש". היצירה הספרותית על כל סוגיה מיוצגת כאן באמצעות השירה: "ואם נכחדה עירי מן העולם — שמא קיים בשיר שעשה לו המשורר סימן לעירי, ואם אינני זוכר את דברי השיר, כי נשמטה נפשי, מחמת גבורת השיר, השיר מתנגן בשמי מעלה, בשירי משורר הקודש, אשר יאהב השם" (שם, עמ' 716).

ואכן, יש להצביע על כך, כי דמותו של רשב"ג מופיעה כדמות אי-ריאלית, וכל הסצינה יש בה מיסוד החלום. "לשון החלום" משרתת את עגנון, כגון בתיאור שני היהודים עמהם הוא נכנס לשיחה בבית-המדרש הישן, ועד מהרה מסתבר לקורא, כי הם אנשים שמתו בשואה — "היידך בי חיים כדרך שהמתים מחייכים כשרואים שאנו סבורים עליהם שאינם חיים" (שם, עמ' 712) — אולם, עגנון טרח והכין רקע ריאליסטי מובהק במסגרת ארוגה היטב של "רמזים אפיים מוקדמים" בדבר אהבתו של גיבור הסיפור ל"אזהרות" של רשב"ג, ועל כך שהיה נוהג לקרוא בהן דרך קבע ערב שבועות, והמספר אף מרבה לצטט חלקי פסוקים שיריים ולפרשם. רק בנקודת-השיא של הסיפור מתחזק הרובד המטאריאליסטי, ודרכו מעלה הסופר באמצעות דמות המספר את תפיסתו של היוצר היהודי המסורתי כיום. לפיכך, ניתן לראות את שתי הגישות שעגנון מעלה לפני הקורא באמצעות הדמויות שעיצב: מגפרד הרבסט מייצג את העקרונות הרוחנית, והתפיסה האגוצנטרית של היהודי החילוני "המתבולל" שעלה לארץ-ישראל והתערה בה, אבל עניי עירו אינם קודמים אלא עניי ביוזנטיון... ואילו בסיפור "הסימן" מעלה המספר את היכולת היצירתית והעושר הרוחני המיוצגים על-ידי דמותו של רשב"ג, ובאמצעותה את הקשר בין "האני הפרטי" לבין "האני הלאומי" שעליו מושתתת

ההוויה היהודית המסורתית, ואליה פונה המספר גם כששאלות קשות ונוקבות מכאיבות לו בהעלותו את גורל יהדות אירופה במלחמת-העולם השנייה.

הערות

- 1 ש"י עגנון, *שידה*, שוקן, ירושלים ותל-אביב תשל"א.
- 2 ש"י עגנון, *"הסימן"*, עיר ומלואה, שוקן, ירושלים ותל-אביב תשל"א.
- 3 ה' וייס, *"הערות לנושא השואה ביצירת עגנון"*, אות 1, המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן (בדפוס).